

Orta Asya'da arazi meselesine dair üç vesika

Prof. FITRAT

Orta Asyada muhtelif devir ve yerlerde zuhur eden devletlerin resmî saray tarihine ait birçok menba ve vesikalar mevcuttur. Bunlardan Tabarî, İbn ü'l Esîr, Reşîd ed dîn'in *Cemü'tterâhîk'i*, Cüveynî'nin *Cihanküşâ'si*, *Vassaf*, *Revâtüssa'â*, *Matlaasadeyn*, *Bahrülesrar*, *Abdullahname*, *Ubeydullahname*, *Rahîmhavî*, *Mukimhanî* v.s. gibi, Orta Asya devletlerinin saray hayatına ve hükümdarlarının tercümeihallerine dair fevkalâde alâkalı malûmatı havî menbaları ilk safta zikretmemiz lâzımdır.

Orta Asya tarihine ait eserler vücade getiren muasır âlimlerin çoğu bu menbalara müracaat etmişlerdir. Fakat, mezkûr menbalara dayanarak, neşredilmiş ve neşredilmekte devam eden hütün ilmi tetkikler, asıl meseleyi tavsif etmek hususunda, bazan tamamen muvaffak oldukları halde, mütesir kuvvetleri ve bahsî geçen vakaların sebeplerini tahlil etmediklerinden, noksandır. Malûm olduğu ve çâhile, herhangî bir cemiyetin siyasi idare şekli, onun iktisadi ve içtimai teşkilâtile tayin edilir. Halbuki, mezkûr menbalarda böyle bir tahlile asla teşebbüs edilmedi. Reşîd ed dîn, Cüveynî, Vassaf, Abdurrezzak ve diğerleri kendi hükümdar saraylarının mahdud çerçevesinden kurtulmağa, eserlerinde halk kütlesinin içtimai varlığın, mümkün merteye, inikâs ettirmek maksadile, bu kütlenin içine girmeğe, çalışmadılar. Bugünkü tarih ilmi, şu veya bu devlet ve milletlerin iktisadi ve içtimai teşkilâtını, inikâs ettiren vesikalara büyük bir ehemmiyet vermekte ve muasır müverrihlerden, birinci derecede, bu menbalardan istifade etmelerini ısrarla talep etmektedir. İşte aşağıda arzedeceğimiz, ve Orta Asyanın içtimai - iktisadi münasebetlerinin tetkiki için mühim birer malzeme olan, üç vesika da bu nevidendir.

1) ŞEYBANİ HANIN VAKIFNAMESİ (Farsça. Ölçü: 22×17 cm.)

Bu vesika *Soviyet Sosial Cümhuriyetleri Birliği İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü*nün Yazmalar kısmında B 670 numarayla kayıtlı olup 107 yaprağı havîdir. Yazmanın sonunda bir veya iki, dördüncü yapraktan sonra da bir yaprağın noksan olması muhtemeldir. Kâğıt eski ve siliktir. Hattın şekline göre bunun asıl nüsha veya doğrudan doğruya ondan istinsah edilmiş bir sureti olduğuna hükmedilebilir. Birçok sahifelerin kenarında, şu ibareyi havî, yuvarlak bir mühür basılmıştır:

التوكل الله الملك الغنى عبد الاول بن الواحد الليثي

Maalesef, tarihsiz olan bu mühürün hangi seneye ait olduğunu tespit edemedik.

Mezkûr vakıfnâmenin Şeybanî Han'a ait olmayıp, Sultan Timur İbnî Şeybanî Han'ın zevcesi, Burundak Han بندق خان oymağına mensup, Mihr Sultan Hanım'ın olduğumu, bilhassa kaydetmemiz lâzımdır.

Bu vesikada, alelülak dibacelerden sonra tarihî malûmat verilmiştir ki, kısaca şudur:

«Ebül Feth Mehmet Şeybanî Han Semerkant şehrinin بابا خدايداد mahallesinde خانیه (Haniye) ismi verdiği bir medrese kurmuştur (1). Bununla biten dördüncü yapraktan sonra, yukarıda söylediğimiz gibi, bir yaprak noksandır, fakat müteakkip metinden, içinde «mezkûr medresenin inşası Şeybanî Han'ın hayatında bitmediğinden ve Şeybanî Han'ın H. 916 da İran hududunda öldürüldüğünden» bahsedildiği anlaşılmaktadır.

Kayıbolan yapraktan sonra metinde
محمد تیمور بهادر خان ismi

(1) Bugün bu medrese مدرسه خان (Medrese-i Han) imle maruftur.

kaydedilmiştir. Bu Timur Sultan, Şeybanî Han'ın oğludur.

Mezkûr vakıfnamede kaydedildiğine göre, Şeybanî Han'ın vefatından sonra, Timur Sultan mevzuubahs medresenin inşasını itmam etmeğe koyulmuş, fakat yapı bitmeden evvel Kulak çölünün Hutlan mmtakasında ölmüştü.

Timur Sultan'ın ölümünden sonra dul kalan eşi Mihr Sultan Hanım binayı tamamlayıp süslediği gibi, yapının cenup tarafında başka bir medrese yaptırdı, ve bu iki medrese ile beraber birçok dükkân, avlu حالى ve arazi vakfetti ki, vakıfnamede şu suretle ifade edilmiştir:

پس وقف نمود و تصدق فرمود از خالص مال و اطیب اموال خود خال خیاتها و صحه بدنها و قیام عقلها و نفاذ جمیع تصرفاتها فی الوجوه کلها و بعده و قها علی هذه المدرستین الشریفین المذكورتین الحدودتین الموصوفتین همکی و تمامی مستغلات و عقارات و قری و اسباب که در این وقفیه مسطور است .

«Ve sonra hali hayatta, bedeni sıhhatta ve akli başında iken ve her şekilde bütün melekelerine tasarruf ederken mezkûr hudutlarla muttasıf bu iki medresei şerifeye, ölümünden sonra kullanmak üzere, kendi malından ve meşru mülkünden bütün hububat tarlalarını, akaratını, kasahalarını, malikanelerini, ve değirmenlerini ki, bütün bunlar bu vakfiyede yazılmıştır, vakfedip bağışlamıştır».

Vesikada, vakfa dahil olan emlakın mufassal kaydından evvel, buldukları yere dair kısa bir izahat verilmiştir:

بعضی در بلدۀ دارالسلطنۀ سمرقند و بعضی در محلات سمرقند و بعضی در تومن شاوردار علیاناحیه سمرقند و بعضی در ولایت قبه الحضرأ کش دلکش است و بعضی در ولایت نسف واقع است .

«Bazıları payitaht şehri olan Semerkant, bazıları Semerkant nahiyesinin Şavdar-ı Uli-yâ tümeninde, bazıları Semerkant havalisinde, bazıları Keş ve bazıları Semerkant vilâyetinde bulunuyor».

Bütün vakıfları ayrı ayrı saymayı fuzulî

bulduk ise de, medreselere ait gayrimenkullerin muhtasar bir cetvelini neşretmek faydasız olmayacaktır zannederiz:

Semerkant şehrinde: 27 dükkân, 4 avlu ve bir kapalı çarşı تیمچه .

Semerkant havalisinde: Büyük bir bahçe. ve 200 tanab (2) kadar arazi; bir bahçe ve arsa; 2 kâğıt imalâthanesi; muhtelif yerlerde beş, altı parça arsa.

Keş vilâyetinde: Sayısız araziye ve kezalik «takay» تکجای (3) arsalarını, bir değirmeni, bir tepe کوترمه ve daha bir değirmeni havî bütün Haşnuy خشنوی kasabası; bütün Endi Ahmedî Mugulan انداحمد مغولان kasabası; Haşid Sipakian خشد سپاکیان veya diğer ismile Haşidak Payan خشدق پايان tiyülünün bütün arazisi; bütün Hisarak حصارک kasabası; 2 mera اولنک ve bir yayla يلاق kasabası; Manklik Hoca منکلیک خواجه kasabası; Mankucar منکوجر mevkiinin 42 payından 17,5 pay ve Siyah Ab سیاب آب .

Nesef vilâyetinde: Gubdin kasabası غوبدین ve Deşti Gubdin.

Semerkandin yeni kasalarında: bütün Kuksam (کوکنام) کوکنام sahası.

Saydığımız vakıfların büyük bir kısmı Mihr Sultan Hanım'a aitti; kalanlar ise diğer arazi sahiplerinden satın alınıp vakfa kalbedilmişti.

Vakıfnamenin sonunda vakıfdarm şartları ve kezalik vakıfların nakid ve tabii servet olarak senevî varidatı mufassalan gösterilmiştir. Buna dayanarak XVI. asrı zarfında mezkûr gayrimenkulâtın gelen varidatı tahmin etmek mümkündür.

İhtiva ettiği bütün bu malûmattan başka, mezkûr kaynak, bizi bazı orta Asya emlak sahiplerinin isimlerinden haberdar ediyor. Meselâ vakıfnamede, vakfedilen araziye her taraftan ihata eden mülkleri tavsif edilirken, filân mülkün sahibi filân olduğu, veya filânın arazisini filâna sattığı, veya mülkün devlet malı olduğu v.s. kaydedilmiştir. Mezkûr vakıfnamede zikredilen büyük Orta Asya arazi sahiplerinin isimlerini neşreledim:

(1) Merhum Emir Abdul Ali Tarhan'ın (o Abdül Ali Tarhan ki, Sultan Ahmet Mirza

(2) Bir tanap tahminen 4230 m² dir (Y. K).

(3) تکجای çarşı için kiraya verilen arsalar.

Timurî zamanında Buhara hâkimi olup Şeybanî'yi bir müddet yanında istihdam etmişti), oğlu Emir Baki Muhammet Tarhan;

(2) Emir Kanbar Ali Tarhan İbni Emir Bastam Tarhan

(3) Mir Mahdum lâkaplı Emir Seyyit İbrahimül Hüseyinül Kirmanî;

(4) Hacaka Emir Derviş.

Vakıfnamde hususî bir tetkike muhtaç birçok yer isimleri de vardır. Meselâ:

و خشق، انكار قورحيل، انكار انجکل، راجکند، شوکذ، زوجکت شاشیق آلب، دشت تھان، یاریمتوق، نافخس، بجمام، یفوق، خشیدک، آب لم لم، غوبدین، یازمودین جامخین، ماغون، پاران، تیرکت، سکبادزه، ویجکت .

Bu isimler arasında، نهر امیر غناجین، v.s. gibi نهر میکایک خواجه، جوی عباس، arıkları kazan arazi sahiplerinin adlarını muhafaza edenleri de vardır.

Mezkûr vakıfname sayesinde emlak nevi için kullanılan tiyül، تبول، mamleke، di، سکيات، ساکینات، ملک، milk، مملک، hebaş، دیهه باش v.s. istilahlarm manalarını anlamak mümkündür.

Umumiyetle mezkûr vakıfnamenin, Orta Asyada arazi münasebetleri tarihi için pek mühim bir vesika olup mufassal bir tahlille mühtaç olduğunu zannederiz.

2) EMİR HAYDAR'IN SEYYİT AHMET HOCAYA VERDİĞİ MEKTUPLAR:
(Farsça: Ölçü: 18,5 × 12 cm.).

Bu ikinci vesika, hususî kütüphanemizde bulunup, XIX uncu asrın başına aittir. Emir Seyyit lâkabını da taşıyan Emir Haydar Buharada hüküm süren Mangit مانعیت hanedanına mensup olup, inkılâp esnasında Buharadan kaçan Emir Alamın dedesinin dedesidir. Emir Haydar H. 1241 senesinde ölmüştür.

Seyyit Atai'nin hocalarından Seyyit Ahmet Hoca Sarayda itimad ve nüfuz kazanarak, Çarcuy, Nesef, Karmine, Nurata ve Huzar vilâyetlerine tayin olunup tedricen sadr, faidî ve nakip gibi

yüksek makamlara nâil oluyor; birçok seferlere ordu kumandanı sıfatıyla iştirak edirdi.

Emir Haydar'ın Seyyit Ahmed'e gönderdiği mektuplarda kullandığı çok şefkatli sözlere istinaden, Seyyit Ahmed'in onun yeğeni olduğunu farzedebiliriz.

Seyyit Ahmet 20 senelik hizmeti (H. 1215 ten 1235 e kadar) zarfında hükümdarının bütün yarlık ve ihسانmelerini buna mahsus 410 yapraklı bir deftere کتابچه kaydederdi ki, 962 muhtelif vesikayı havîdir.

Bu yazmanın ilk sahifesinde aşağıdaki mührün izi kalmıştır:

سید احمد نقیب نوران زمین

Mühür 1230 tarihini taşıyor, Seyyit Ahmedin nakip tayin edilmesi hakkındaki فرمان da aynı sene yazılmıştır.

Bu 962 vesikanın tarihî kıymeti tabii çok mütenevvi olup, bazıları mektuplaşan şahısların sırf hususî hayatlarına aittir. Fakat birçoğları da Buhara Emirliğinin tarihi için fevkalâde ehemmiyetli malûmatı haizdir.

Nesef ve Huzar vilâyetlerini idare etmek üzere verilen bütün yarlıklarda şu ibare mevcuttur:

خاکم مذکور خراج ولایت مذکور را موافق تعامل گرفته صرف معیشت خود و لشکریه نموده لشکریه را خوب پروا کند .

«Mezkûr hâkim, mezkûr vilâyetten, adet üzere, haraç alıp onu kendi ve ordunun ihtiyacı için sarf, ve bu sonuncunun iyi bakılmasına dikkat, etmelidir.»

Bu ibareye, haraçtan ve ordunun beslenmesinden bahseden ve bu devirde ordunun teşkilatlanması için kullanılan teşkilât ve usullerini tasvir eden, diğer vesikalarda da tesadüf edilir.

Sadr, nakip ve emirleşker makamlarını tevzi eden yarlıklar da bu memurların hak ve vazifelerini tavsif etmek itibarile şayanı dikkattir.

Hicrî 1216 senesinde yazılmış 8, 9, 10 ve 11 numaralı mektuplar türkmenlerin o sene Uluğ-Tepe, Halaç ve Gunaş mıntakasında si-

lâhlı bir isyan yaptıklarını gösteriyor. İsyanda en aktif rol oynayan kabileler Kızıl - Ayak, Uk ve Acı 'dır. Asîler, gitgide kuvvetlenen ve genişleyen ihtilâlin başında, Emir'in ordusunu perişan etmişlerse de, neticede kendileri mağlûp olmuşlardır.

Mezkûr mektupların bazı kısımlarının neşrini faydalı bulduk:

8 No. lu mektuptan:

سیادت و امارت پناهان نجابت و عزت
جایگاهان و دولتخواهان رفیع القدران محمد
یوسف خواجه فیضی و سید احمد خواجه صدر
و بیک ابوغلی بی داد خواه و بوران بی میرزا
و نجاری (4) بی داد خواه و محمد امین بی و ملا
کل محمد بی و نیاز بی و جمعه بی از مراسم
خسروانه سرافرار کشته بدانید که تقدیر نیک
و بدی و سعادت و شقاوت و خیر و شر را واجب
تعالی قبل از روح را در بدن میداند تقدیر
کرده است هر چیز را که واجب تعالی در ازل
تقدیر کرده است بنده می بیند و دیگر اینکه کم
و پر لشکر را نباید ملاحظه کردن برادر
کلام مجید آمده است که کم من فیته قلیله فیته
کثیره باذرا لله شمایان جایی رفعتی آید که غیر از
خدمت کردن و جان باری نمودن دیگر کاری
نیست اول اینکه بخوبی شود نیکانش مهربانی
بینند بدانش تنبیه یابد اگر کل الغ تپه و خلج
و کنش بدی را پیشه کند شمایان هم بفضل واجب
تعالی از دستتان آمده کی را در حق آنها کنید
هر چه باشد جمعی رفقه آید ملک از واجب تعالی
ست بفضل واجب تعالی (1) بیک کاری کنید
باز لشکر کوید طیار خود مامم بدولت طیار
ستاده ایم باقی السلام علیکم ۱۲۱۴ (Sic).

Mehmet Yusuf Hoca ve sadı Seyyit
Ahmet Hoca ve Bekoğlu biy
Dadhah ve Buran biy mirza
ve Buhari biy Dadhah ve Meh-
met Emin biy ve Molla Gül
Mehmet biy ve Niyazi biy ve
Cuma biy. biliniz ki, Vacibi Taala,
ruhu bedene vermeden önce, iyiliğin ve
kötülüğün, saadetin ve şekavetin, hayrın ve
şerrin derecesini, takdir etmiştir. Tanrının e-
zeldede mukadder kıldığı herşeyi kul yapar. Ve
böylece ordunun çokluğu veya azlığına bakıl-
maz, çünkü Kuranı Kerimde şöyle denilmek-
tedir: «ve kaç defa ufak kuvvetler Allahın iz-
nile büyük kuvvetleri mağlûp etti (Kur. Ker.
II, 250). Siz de öyle bir yere gittiniz ki, ora-
da yalnız hizmet etmek ve canını feda etmek-
ten başka bir iş yoktur. Fakat ilkönce iyilere
şefkat göstermeniz, kötülerini tenbih etmeniz lâ-
zımdır. Eğer Uluğ-Tepe, Halaç ve Gunaş mu-
kavemet gösterirlerse, o zaman, siz, Tanrının
yardımile, elinizden geleni yaparsınız; sizler
de çoksunuz. Mülk Cenabı Hakkın bir vergisi-
dir, onun rızasıyla birşey yaparsınız. Yalnız
hem ordunuzu, hem kendinizi hizmet için ha-
zır görünüz. Baki Allahın selâmu sizin üzeri-
nize olsun 1216».

9 No. lu mektuptan:

.... بدانید که سرفتنه قریل ایاق و اوق
و آجی است از قدیم هم همین سه اوروق فتنه
کر است همین سه اوروق خواه صوفی باشد و
خواه صاف باشد تنبیه اش را بفضل واجب
تعالی یابد و دیگر اوروق بتاحت نارفتنش
بهتر است .

«..... Biliniz ki, isyana başlayan Kızıl
Ayak, Uk ve Acılardır. Bu üç oymak eskiden
beri üşüdü. Bu üç oymak sofi olsun, saf ol-
sun, gene, Allahın nimetile, cezadan kurtula-
mazlar. Diğer oymaklara ise hücum etmemek
daha iyidir».

10 No. lu mektuptan:

.... بدانید شمایانرا فرمودیم که از چار-
جوی بکرکی روید ترکیه اقسقالان و نیکانش
ظاهراً نکه آمده شمایانرا می بینند بدکردار
ایشانرا شمایان گرفته میدهند یا آنها کریمته میروند

«Şahane merhametten iltifat görenler :
Hâkimiyet ve iktidar penahı, necabet ve izzet
sahibi, kıymetli, yüksek devlet adamı faidi

(4) Rusça transkripsiyonunda bu kelime Buhari
olarak yazılmıştır. (X. K.).

بعد از کرکی رفتن از همانجا از دریا گذشته
باینجانب می آید .

..... Biriniz ki, size Carcu'y'dan Kir-
kü'ye hareket etmeği emir verdik. Şüphesiz ki,
hem türkmen aksakalları, hem iyi insanlar
sizi selâmlamağa gelecek. ve kaçamayıp elle-
rine düşen âsilerini de size teslim edecekler-
dir. Kirkü'ye sefer yaptıktan sonra, nehri he-
men orada geçip buraya geliniz.

11 No. lu mektuptan:

..... بدانید که عرضۀ که بدر بار عالی
فرستاده بودید رسیدگار یار کرکی را نیمکاره کر-
دید اکنون استاده خیریت ترکمان را خوب کرده
ولایت را بطریق سابق خاطر جمع و آرامیده
کرده بیاید بار این راهم نیمکاره پر نافته نیاید.

.... Biliniz ki, Meclisi Âliye gönderdi-
ğiniz rapor gelmiştir. Fakat, siz askerî sefe-
rinizi bitirmediniz; şimdi türkmenlerin vazir-
yetini iyileştirip, vilâyeti, eskiden olduğu gibi
sakin kılınız. Ancak bu işi gene yarı yolda
bırakmayınız.

12, 15, 26, 27, 37, 38, 51, 359, 491, 530,
536, 571, 932, 933 ve 944 No. lu mektuplar
Buhara ve Kokand emirlikleri arasındaki as-
kerî hareketlerden bahseder.

62, 63 ve 255 numaralı mektuplar Bu-
hara Mangıtlarile Şehrizebz (5) Kınagasları
arasındaki harpten bahistir.

XIX uncu asırda, Kokantta, Fergana e-
miri O m a r H a n 'ın sarayında toplan-
mış şairler arasında türkçe ve farsça eserleri-
le büyük bir şöhret kazanmış C ü n e y d u l -
l a h H â z i k hususî bir mevki işgal et-
mektedir.

C ü n e y d u l l a h H â z i k H. 1259
senesinde E m i r N a s r u l l a h 'ın buy-
ruğuyle öldürüldü.

70 ve 265 No. lu mektuplar bu meşhur
Orta Asya şairinin tercümeihali için mal-
zeme teşkil etmektedir.

390 No. lu mektup E m i r H a y d a r
ile Hiva Hanı arasındaki muharebeden bâ-
histir.

103, 215, 269, 273, 554, 557, 566, 567,
568, 583, 584, 589, 615, 625 ve 873 No. lu mek-

(5) Şehrizebz = Yeşilşehir, Kes.

tuplar vergilerden ve «bay-baçe» بای بچا, «kara-
çirik» قره چیریک «cul» جعل gibi fevkalâde
tahsillerden, bunların miktarından ve tahsil
usullerinden bahseder.

Bu vesikalardan anlaşılıyor ki, Buhara
hanları, malûm muayyen vergilerden ve as-
kerî hizmette bulunan kimselerden. («nüke-
riye» den) başka, oymaklara karşı yapılan as-
kerî seferler esnasında, para ve insan alır-
dı. Bu paraya «cul», ordu hizmetine alınan
insanlara ise kara-çirik derler. Hiç şüphe yok
ki, bu ağır vergiler hoşnutsuzluk ve isyana
sebepe olmuşlardı. Bir mektubu aynen, bazı-
larının da en mühim kısımlarını, dercediyö-
ruz :

103 No. lu mektup:

سیادت و امارت پناهان نجابت عزت
اکاهان نور چشمی سید احمد خواجہ فیضی و
محرم درگاه نیاز بیک دادخواه از مراسم خس-
وانه سرافراز بوده بدانند که سرای دو صد
نفر منت شش صد نفر قورمه سه صد نفر ایماق
چار صد نفر عرب صد و تجاہ نفر فقرای
بیرون شهر دو صد نفر قشکرات هزار نفر هر-
دری شصت نفر قره چیریک فرمودیم باید که
شہایان همین قره چیریک را خبر دهید که خود-
ہارا طیار کرده مستعد خدمت شده ایستند حجاب
ما از انجانب سیادت پناه محمود حواجہ اوراق
راہم فرستادیم اگر از طرف شهر - بز خبری
شود شہایان بمشورت از قره چیریک بقور غا-
نہای اطراف شهر سبز ایلغار فرستائید کہ خوب
باحتیاط کار خود ہا باشند شہایان بخاطر جمعی
باحتیاط و ضبط کار خود ہا مشغول باشید
موافق فرمان عالی عثمانمودہ خلاف و انحراف
نورزید السلام علیکم ۱۲۱۸ .

Şahane merhametten iltifat görenler
hâkimmiyet ve iktidar penahı, necabet ve iz-
zet sahibi, kıymetli fâidî Seyyid Ah-
met Hoca ve Niya-z biy Dadhah
biliniz ki, biz, Saray oymağundan 200, Man-
gıtlardan 600, Kurmelardan 300, Uymaklar-
dan 400, Araplardan 150, şehir etrafındaki

ahaliden 200, Kunkratlardan 100 ve Hardarîlerden 60 kişi seferber etmenize emir verdik. Siz bu karaçiriklere hizmete hazır bulunacaklarını bildirmelisiniz. Biz kendi tarafımızdan necabet ve iktidar penahı *M a h m u t H o c a U r u k*'u gönderdik. Şayet Şehrisebzdenden haber gelir ve siz vaziyetin icap ettiğine göre, karaçiriklerin bir kısmıyla Şehrisebz etrafındaki tepelere akın yaparsanız, karaçirikler çok dikkatli davranırlar. Siz de vazifelerinizde soğukkanlılık, dikkat ve cesati muhafaza edip, yüksek emre asla muhalefet etmeyiniz. Baki Allahın selâmı sizin üzerinize olsun. 1218.

269 No. lu mektuptan:

... بدانند که از جماعه کیکچی قره چیریک طاب کرده بودید باید که ازوجه قره چیریک بجماعه کیکچی دخل و حجت سازند .

«.....Biliniz ki, Kiyikçi cemaatında karaçirik almalısınız. Fakat Kiyikçi cemaatını bu yüzden gayrimemnun kılmamalıdır».

273 No. lu mektuptan

... بدانید که بدولت سواری داریم جعل و نوکر و قره چیریک قرشی را پایکیر کرده همراه ملازم در بار عالی ملابرات بکاول فرستادیم از روی پایکیر زود جعل و قره چیریک را جمع کرده جعل را بسلیم اقالق و حکیم خان پسر عوض اقالق سپارید که آورده بسرکار خاصه شریفه جواب کوید نوکر و قره چیریک بخدمت می آمده کی رامبا رزت پناه حکیم توقسانه سر شده بخدمت گرفته بیارد ...

.... Seferde çıkacağımızı biliniz. Cul, nüker ve karaçirik vergilerinin cetvelini yaparak saray adamlarından *M o l l a B a r a t B a k a v u l* ile gönderdik. Cul ve karaçirikleri çabucak toplayarak *S a l i m A k a l i k* ve *I v a z A k a l i k*'in oğlu *H a k i m C a n*'a teslim ediniz ki, bunları bize getirerek hesap versinler. Hizmete alınan nüker ve karaçirikleri de *H a k i m T u k s a b e* idare edip buraya getirsin».

554 No.lu mektuptan:

فقراى كرمينه از وجه قره چيريك عرض

شدند باید که شما مصامات کرمینه را از فقرا و ایلات خانه شمر کنید در وقتش فقرا و ایلات پانصد قره چیریک را از روی خانه شمر بدهد.

..... *Karmine* ahalişi karaçiriklerin yanlış toplanıldığına şikâyet ediyor. Ahali ve oymaklara mensup ailelerin tam miktarını öğrenmeniz lâzımdır ki, buna istinaden ahali ve oymaklar, ailelerinin miktarile mütenasip, 500 karaçirik vermeğe mecbur tutulsun...

625 No. lu mektuptan:

... بدانید که جعل فقراى كرمينه صد و پنجا طلا حمل فقراى بيرون پنجشنبه صد و پنجا طلا و از فقراى كنه قورغان سيصد و بيست طلا جعل جلاير پنجشنبه صد و بيست و پنجطلا و از اوج اوروق چهار صد طلا و از فقراى پنجى قورغان سی طلا و از قرغز صد و پنجا طلا و از قسکرات پنجا طلا و از سرای پنجا و از آلچین سی طلا و کیریت پازده طلا و از جیت چهل طلا و از میتن کرمینه ده طلا و ازمنک هشت طلا و از دورمن شش طلا و از بر قوت صد طلا و از اوز دو طلا باید که هر کدام جعل و قره چیریک خود را جمع کرده همراه خود گرفته بجام رفته ایستید ...

..... Biliniz ki, *Karmine* ahalisinin culu 150 tile, *Pencşambe* havalisi ahalisinin culu 150 tile, *Katah-Kurgan* ahalisinininki 320 t., *Pencşambe celâyir*lerinininki 125 t., *Uc Uruk*larınıninki 400., *Yangi-Kurgan* ahalisinininki 30 t., *Kurgız*larınıninki 150 t., *Kunkrat*larınıninki 50 t., *Sarayın* culu 50t., *Olçin*inki 30 t., *Kireytle*rinki 15 t., *Cütler*inki 40 t., *Mitan-i Karmine*nin culu 10 tile, *Mingin* culu 8 t., *Durmanın*ki 6 t., *Barkut*unki 100 tile ve *Uzlar*inki 2 tile olarak hesap edilmiştir. Herkes kendi cul ve karaçiriklerini toplayıp *Cam*'a gelecektir.

119, 121, 132, 324 ve 466 No. lu mektuplar kale duvarlarımızın ahali tarafından tamir edilmek mükellefiyetinden bahistir. Her şehrin bu mükellefiyeti, duvarlarda çalıştırılmak üzere muayyen bir miktar işçi veren

o mmtakanın köylülerine pek zor geliyordu. Gayet tabiidir ki, ahali, bu münasebetle, hem iş hem para istiyen vilâyet memurları tarafından soyuluyordu.

Aşağıdaki mektuplar bunların dalavere-lerini pek güzel göstermektedir.

324 No. 11 mektubu arz edelim:

سیادت و نجات پناه نور چشمی سید احمد
خواجہ فیضی امارت پناه معتمد دولت عالی
صدر بی از مراحم پادشاهانہ سرا فراز کشته
بدانندکہ دیوار قورغان غرجاب از ہر جا غلطیدہ
رخنہ شدہ بودہ است بایدکہ نور چشمی کس
فرمودہ مردکار خانہ آباد و قورغاشیم و یئنی
کنت و غجر را جمع کردہ کیند و صدر بی
مردکار خزار را جمع کردہ کرفتنہ ہر کدام یک
آدم خود را بمرردکار ہمراہ کردہ زود فرستادہ
شکست و ریخت دیوار قورغان غورجاب را خوب
درستی کنانید ... می شنویم کہ درباب مردکار
از مسلمان پل بسیاری میکرفتنہ اند باید خوب
تحقیق نماید کہ کس از فقراء پل نکیرد موافق
امر عالی عملنمایید السلام علیکم فی رمضان
سنہ ۱۲۲۵ .

Şahane merhametten iltifat gören hakimiyet, necabet ve iktidar penahı, yüksek hükümetin itimadına nail olmuş sadr bey, gözbebeğimiz faidî Seyyid Ahmet Hoca, bilsin ki, Kurgan Gurcap surlarının her tarafı harap olup gedikler açılmıştır. Gözbebeğimiz, bir adamına, Hane-Abad, Kurgaşım, Yangi-Kant ve Gacirden, sadr beye ise Husardan işçi toplatmalı, her ikisi çabucak bu işçileri bir vekil ile göndererek Kurgan Gurcabin düşmüş ve kırılmış yerlerini iyi tamir ettirmelidir.. Müslüman işçilerinden çok para alındığını işitiyoruz. Bunu iyice tetkik etmek lâzımdır, şöyle ki hiçkimse ahali-den para almasın. Yüksek emre göre hareket ediniz. Allahın selâmı sizin üzerinize olsun. Ramazan 1225.

239 ve 527 No. 11 mektuplar Nave-Guzar mülkleri ve onlardan alınan haracın miktarı hakkında malûmat vermektedir. Nave-Gu-

zar mülkleri yüksek yerlerde bulunup su, oralara, yükseklerde akan çaylardan, tahta oluklardan geçirilmek suretile gönderilir.

30, 43, 46, 187, 532, ve 740 No. 11 mektuplar çiftçinin hususî vaziyetinden, emlakînin halinden ve mülk sahipleriyle münasebetlerinden bahseder.

Çiftçi کارندہ - kârende veya tabiri diğerle مزارع - muzara' onu işletmek maksadıyla, arazi alan bir kimsedir. Devlet mülkleri ملک خصوصی hususî mülkler مملکت سلطانی mülkleri, bütün bunlar, kârende vasıtasile işletilirdi. Hususî, veya vakıf, veya devlet mülkü olan köylerdeki toprak evler ve avlular aynı vaziyette idi. Köylü arazisine hiç tasarruf edemezdi, şöyle ki mülk sahibi kendisine her an: «evini arsamdan kaldır ve arabanı çek» diyebilirdi.

Buhara emirliğinde az arazi bulunduğundan, mülk sahipleri ve derebeyler, esaret kanununa ihtiyaç görmeden, aç ve evsiz kalmaktan korkan köylüleri istismar eder, onlara köle muamelesini yaparlardı (6).

532 ve 740 No. 11 mektuplar su hakkına dairdir. 891 No. 11 mektup nehir köprülerinin tamirinden ve bu mecburiyetin tatbik usulünden bahseder.

148 ve 825 No. 11 mektuplar hükümdarın, haraç toplamak hakkını, valilere veya başka şahıslara, ödenmek üzere, verdiğinden bahistir.

Bu mektupların çoğunda Buhara emirliğinin muhtelif yerlerinde yaşamış birçok oymakların isimlerine rastlanır. Bu malûmat etnografya itibarile fevkalâde kıymetlidir. Mektuplarda meselâ şu isimleri gördük: Karakalpak قره قلیاق Kinagas Kara-Kalpak کینکس قره قلیاق ve Kara-Mangıt Kara-Kalpak قره قلیاق Mektuplardan biri Karmine vilâyetindeki (kısmen veya kâmile) Karakalpakların buraya kazakların yurdundan göç ettiklerinden bahseder ki, fevkalâde mühimdir. Mektubu aynen naklediyoruz (Nr 523):

(6) Bundan, her köylünün ev ve toprağa sahip olduğu neticesini çıkarmamalıdır. Hiç şüphe yok ki, birçok köylü topraksız ve evsizdi. Bunlar başka usullerle, ve meselâ, «bunak» دنک denilen istikraz vasıtasile, hizmete bağlanıp, istismar edilirdi.

... بدانید که عرضه که بدر بار عالی فرستاده
 بودید رسید عرض کرده اید که آدمی که از
 برادر امان بای توقسابه عرض کرده بوده است
 عرض او بتفاوت بود دست او دعوی پسری
 نکرده است ضعیفه با اختیار خود رسیده بوده
 است ضعیفه با اختیار خود رسیده باشد کسی
 بیوجه دخل نسازد دعوی که در ولایت قزاق
 شده باشد قزاق بقزاق یا قزاق بقراق یا
 قره فلپاق بقزاق داشته باشد دعوی کهنه در یورت
 قزاق شده را قاضیان اشوند بعد از اینجا آمدن
 اکر دعوی واقع شود قاضیان شنیده بقطع
 رسانند باقی احوالات را آدم فرستاده اتان
 تقریر خواهد نمود والسلام علیکم ۱۲۲۲ .

.... *Biliniz ki, Meclisi Âlî'ye gönderdiğiniz mektup gelmiştir. Aman bay Tuksabenin kardeşlerinden şikâyet eden adamın, oğulluk haklarını beyan etmediğinden, haksız olduğunu buyuruyorsunuz. Kadın arzusuna kavuştu, artık bundan sonra hiç kimse, sebep-siz, işine karışmasın. Kazakistanda, bir kazakın diğer bir kazak aleyhine, veya bir kazakın bir karakalpak aleyhine ve yahut ta bir karakalpağın bir kazak aleyhine açmış olduğu davalara, kazakların yurdunda zuhur eden bu eski davalara, kadılar bakmasın, Dava, buraya geldiklerinden sonra uçılırsa, kadılar onu tetkik edip halletsinler. Diğer meseleleri bize gönderdiğiniz adam arzedecektir. Allahın selâmı sizin üzerinize olsun. 1222.*

50, 320 ve 487 No. 11 mektuplar, özbek hanlarına, her vilâyetin ziraat mmtakalarından, o vilâyetin nükerlerinin iaşelerini temin edecek, aynı ve nakdî vergileri toplamalarına emir verildiğinden bahseder. Herhangi bir vilâyetten bir senelik iaşe ve harçlık alan bir nüker, hâkimin hususî müsaadesi olmadan, o sene içinde, başka bir vilâyete gidemez. Eğer her şeye rağmen, bağlı olduğu vilâyetten ayrılmak isterse, oradan aldığı senelik aynı ve nakdî payını iade etmeğe mecburdur.

Zannederim ki, özbeklerin, Timuriler devletinde hâkimiyeti ele aldıktan sonra (XVI. asır), göçebeliği çabucak terkederek

oturaklaşmalarına sebep, en ziyade, bu şartlar olmuştu.

56, 141, 488, 500 ve 637 No. 11 mektuplar devlet mülklerinin ملك پادشاهın tasdikile hususî ellere geçmelerinden ملك bahseder. İptida «milki hukm» ملك حكم ismini alan bu mülkler sonraları «milki hurr» ملك حر yani her nevi vergilerden muaf mülk, istilâhı altında şöhret kazanmışlardı. Mezkûr mektuplarda bu münasebetle deniliyor ki:

488 No. 11 mektuptan:

... چنانچه چشمهٔ ریکسالهٔ هزارهٔ حرقان از ولایت کرمینہ ملک بوده برینمضمون حکم قبلکاه جنت مکانی نور مرقدہ ناطق است حالا ملازمان شما بآبچہ (7) و ریکسالهٔ مذکورہ از وجہ حراج حجت و مداخلت میکرده اند باید ملازمان خود رامنع کنید اراضی موضع مذکور راملك دانسته از وجہ خراج حجت و مداخلت نکنند .

....*Karmine vilâyetindeki Riksalei Hazarei Harkan çeşmesi hususî bir mülk olduğundan, Kiblegâh, Cennetmekân, Kabrı nur olanın (yani babamın) fermanı bunu beyan etmektedir. Sizin memurlarınız mezkûr Abçe ile Riksaleyeye harac için müdahale ettiler. Memurlarınızı men'ediniz. Mezkûr yerin arazişini mülk bilerek harac için müdahale etmesinler.*

500 No. 11 mektuptan:

ورثهٔ عبدالرحمن خواجه بعرض عالی رسانید که هشتاد طناب زمین ملک حرام درقریة چار ره در وقت حضرت جنت مکانی قبلکاه علیه الرحمہ بامرشان طناب کشیده شده بود .

Abdurrahman Hocanın varisleri, yüksek makama, Çahar-Rahe kasabasındaki 80 tanap «mülki hüküm» ün merhum padişah zamanında, onun emrile ölçülmüş olduğunu arz ettiler..

129, 470, 688, 689, 690, 691 v.s. numaralı mektuplar «tanhah» -bir nevi tiyül- istilâhından bahseder.

135, 270, 468, 483 ve 498 No. lı mektuplar «haracı tanabane» ve «haracı mal» vergilerine ve bu istihlamların izahına dairdir. Bunlardan 483 No. lı mektubu neşrediyoruz:

... بدانید که عرضۀ که بدر بار عالی فرستاده
بودید رسید از مضمون او آگاهی بجانب ما
حاصل کردید از باغ و چهار باغ طنابی یکطلا
طنابانه کیرید اگر یکطلا طنابانه قبول نکنند از
روی سه مال کنید ...

... Biliniz ki, yüksek makama gönderdiğiniz istida gelmiştir. Mündericatu bize hakikatı açmıştır. Bahçeden ve büyük bahçeden beher tanab için bir tile alınız. Tanab için bir tile vermeğe razı olmazlarsa, (mahsulün) üçte birini alınız..

229 ve 312 No. lı mektuplar aynı ve nakdî nükeriye vergisinin miktarına dairdir.

456 ve 682 No. lı mektuplar köylülerin mülk sahibine ait olan mahsulün meşru payını vermekten çekindiklerinden bahseder.

803 No. lı mektup padişahın hususî mülkler satın aldığına dairdir.

148, 151, 267, 271, 276, 286 ve 577 No. lı mektuplar mülk arazisi sahiplerinin haracattan muaf kıldığından bahseder.

Bu kadarla iktifa etmek mecburiyetindeyiz. Fakat hemen söyliyelim ki, müdekkik ve müverrihler için, hakikate müstenit, zengin bir malzeme hazinesini teşkil eden tarihî kıymeti haiz vesikalar bahsettiklerimizden çok fazladır.

3) EMİR NASRULLAH'IN HAKİM BİKİ'YE GÖNDERDİĞİ MEKTUPLAR:

(Farsça. Ölçü 15×24.5 cm., Hususî kütüphanemizde).

Emir Nasrullah, yukarıda bahsı geçen Emir Haydar'ın oğlu olup, Mangıt emirlerindendi. Babasının ölümünden ve hemen bunu müteakip kardeşleriyle yaptığı kısa bir mücadeleden sonra Buharaya gelerek babasının tahtına geçti. Hakim Kuşbiki veya Muhammet Hakim biy Kul Kuşbiki, Emir Haydar devrinde sarayın büyük ricalinden biriydi.

Emir Haydar'ın vefatından sonra Emir Nasrullah'ın taraftarı olup, Buhara emirliğini ele almasına yardım

etti. Emir Nasrullah, Hakim atalığın bu hizmetine mukabil kendisini Kul Kuşbiki lākabile taltif etti.

Tetkik ettiğimiz yazma Emir Nasrullah tarafından, Kinagaslarla yapılan muharebe sırasında Şehrisebzde bulunduğu zaman Buharaya, Hakim Kuşbiki'ye, gönderdiği mektupların külliyatıdır. Bu mektuplar, Hakim Kuşbiki henüz hayatta iken, tahminimize göre kâtiplerinden biri tarafından, tedvin edilmiştir.

Divanın başında kısa bir mukaddime vardır ki, burada Emir Haydar'ın ölümünden sonra emirlik tahtına Mir Hüseyin Türe'nin çıktığı kaydedilmiştir. Hakim Kuşbiki kendisine muhalefet etmiştir. 70 gün sonra Mir Hüseyin Türe ölmüş ve Ömer Türe tahta çıkmıştır. Hakim Kuşbiki Nasrullah Türe'yi Karşiden Buharanın muhasarasına davet etmiş ve Buhara tahtına oturtmuştur.

Mezkûr tarihî malûmattan sonra tarih sırasına göre tasnif edilmiş mektuplar geliyor. Yazmanın başında ve sonunda birer, ikişer yaprak noksandır. Divanda mevcut bütün mektuplar H. 1243 ile 1251 seneleri arasında, yani 8 sene zarfında yazılmıştır. Bugün yazma 489 mektubu havi 147 yapraktan mürekkeptir.

Bu yazma kıymet ve ehemmiyet itibarıyla yukarıda tetkik ettiğimiz iki vesikadan, yani Şeybanî han'ın vakıfnamesi ve Emir Haydar'ın mektuplarından aşığadır.

Yazmada bulunan mektupların ekserisi hususî meselelere aittir; tarihî kıymeti haiz olanlar da Buhara ile Kinagaslar arasındaki muharebeye dairdir ve ancak bir mektup (No. 232) hakikaten çok ehemmiyetli olup, Emir Nasrullah'ın Karşı vilâyeti idaresine gönderilen Hakim Kuşbiki'ye sunduğu ve kendisine geniş bir serbesti bahşeden fermandır.

Aynen naklediyoruz:

در اینولا حکم عالی صادر شده و وزارت
پناه مقر بی محمد حکیم بی کل قوشیکی را از
برای سر رشته ولایت قرشی فرستادیم باید که
وزارت پناه مذکور کل خراج دهه پایان و

دههٔ میانه و دههٔ بالای قرشی از سفیدی و کبودی و حسابی آسیا و طنابانهٔ باغ و نقدهٔ تماکو و زکوةٔ توابع قرشی را گرفته از روی دفتر عالی علوفه نوکریه و طنابانهٔ نوکریه را بدهند سفید بری را در وقت سفید کبود بری را در وقت کبودالمان از قوشبیکي طلب نماید املاکداران اولاً از روی تخمین و زارت پناه مذکور گیرند اگر املاکداران نگیرند بقرا بدهند از خراج امساله املاکداران از فقرا از غله و نقده هر چیزیکه گرفته باشند کشته بوزارت پناه مذکور بدهند اگر نبرد کنند فرمودیم که حبس کرده گیرند و به تنخواه امارت و مبارزت پناهان بدل بی و شیردانه ایشیک آقا باشی دخل نسازند غیر از تنخواه مشارالیهما دیگر تنخواهیکه در قرشی هست و زارت پناه مذکور گیرند و آدمان بیجا کرد را تنبیه نمایند برینموجب موافق فرمایش عالی همایون عمل نمایند خلاف و انحراف نورزند فی شهر محرم تحریر یافت . ۱۲۴۶

میرکان منفیت و خاصه بردار هشت منی غله
دیگر نوکریه کلالاً شش منی غله
چهره اقامی دوازده من غله
میرزا باشی شانزده من غله
میر آخور چهل من غله
قراول بیکی سی من غله
جیباچی بیست من غله
نوقسابه پنجاه من غله
ایشیک آقا باشی شصت من غله
بدل بیک میر آخور یکصد من غله
آدینه پانصد باشی یکصد من غله
همین فرمایش عمل کنند فی شهر محرم

سنه ۱۲۴۶ .

Vezaret penahı, mukarrıp Muhammed Hakim biy Kul Kuşbikinin Karşı vilâyetinin idaresine gönderilmesi için yüksek ferman

verildi. Mezkûr vezaret sahibi Karşinin aşâğı, orta ve yukarı köylerinin bütün haracını, safidî ve kabudî (8), değirmen kirasını, bahçenin tanab üzerinden alınan vergisini, bütün resmini ve civar köylerinin zekâtını, olufoi nükeriye'yi, tanabei nükeriye'yi, safid barî'yi ve kebud barî'yi, hepsini defteri âliye göre zamanında istiyerek toplasın ve Kuşbikiden (?) elaman (?) talep ederek teslim etsin. İlkönce malikâne sahipleri, vezir hazretlerinin evvelce hazırladığı cetvele göre, alsınlar, almazlarsa köylülere versinler. Malikâne sahipleri, bu sene köylülerden harac olarak aldıkları bütün mal ve paraları vezir hazretlerine iade etsinler. Karşı gelirlerse, hapsedilsinler. Emarat ve cesaret penahı Badab biyin ve Şirdane Işık Ağabaşının maaşlarına karşımasınlar. Bunların tanhaha'larından başka Karşide bulunan paralarını vezir hazretleri alsınlar. Serserileri cezalandırsınlar ve bu hususta yüksek fermana göre hareket edip ondan ayrılmasınlar. Muharrem 1246 tarihinde yazılmıştır.

Mangut okçuları ve hase-bardar	8 man	ekin
Diğer bütün hizmetkârlar	 6	» »
Çihre Ağası	 12	» »
Mirza başı	 16	» »
Mirahur	 40	» »
Karaul biki	 30	» »
Cibaçi	 20	» »
Tuksabe	 50	» »
Işık Ağabaşi	 60	» »
Badal-bek Mirahur	 100	» »
Adine - Pansad - başı	 100	» »

Bu fermana göre hareket etsinler. Muharrem ayı 1246.

Bu paygır, yani cetvel, fermanın sonuna ilâve edilmiş olup, memur ve hizmetkârların maaş cetvelidir. Bunlardan yalnız iki kişinin isimleri cetvelin sonunda kaydedilmiştir. Her ikisi, müstesna olarak, kendilerine, rütbelerile mütenasip, düşenden fazla hububat alırdı.

(8) Safidî ve kabudî («safid barî» ve «kabud barî») biçilmiş ve tarladan kaldırılmış ekinden ekilen ve henüz olmamış olduğundan biçilmemiş kبود بری ekinden alınan vergilerdir. (Bak: A. Semenov Tactik resmî evrak nümuneleri, Taşkent 1929, sah. 23). Bu vergilerin şekli ve büyüklüğü hakkında malûmatımız yoktur.

Bundan başka 43, 46, 48, 62, 74, 76, 174, 184, 225 ve 328 No. lı mektuplar suyun tevziinden bahseder ve suyun hükümdarın elinde bulunduğunu isbat ederler.

183 ve 432 No. lı mektuplar arıkların açılması ve temizlenmesi mecburiyetine dairdir.

129 ve 265 No. lı mektuplar *cul* vergisinden bahseder; bundan başka bu mektuplardan birinde *bay-puli* denilen bir vergiye rastlıyoruz.

194 ve 220 No. lı mektuplar *tanabane* ve *oluşe*, yani nükerlerin iâşesini temin edecek vergilerin miktarından bahseder.

Tedvin edilmiş olan bu vesikalar birçok tarihî meseleleri halledebilirler.

İlimler Akademisinin, Orta Asya cumhuriyetlerinin yardımıyla, Orta Asya tarihinin birçok esas meselelerinin tenvir ve tahlili için son derece elzem olan, bu gibi vesikaların neşretmesini temenni ederiz.

rusçadan çeviren: Y. Kaluntay